

تأثیرات متقابل مکان‌های وقفی و توسعه شهر تهران در دوره قاجاریه

دکتر پروانه شاه حسینی*

استادیار مرکز تحقیق و توسعه سازمان سمت

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۲/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۰/۱۰

چکیده

عوامل متعددی از جمله، مشارکت اجتماعی در توسعه شهرها دخیل هستند. یکی از مصادیق مشارکت اجتماعی عمل به وقف است که برابر دستورات اسلامی با انگیزه کسب رضای خداوند انجام می‌شود. وقف در جامعه اثرات اجتماعی، اقتصادی و کالبدی بسیاری دارد که در این مقاله تأثیرات متقابل مکان‌های وقفی و توسعه شش محله تهران در دوره قاجاریه بررسی شده است. از این رو روش تحقیق کیفی بوده و اطلاعات از منابع معتبر جمع‌آوری و تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که مکان‌های وقفی شهر تهران در دوره قاجاریه در ارتقای سطح کیفیت محیط از طریق توسعه کالبدی درونی محله‌ها، تقویت عناصر هویت‌بخشی محله‌ها و ارتقای مبلغان شهری مؤثر بوده و همچنین تحت تأثیر همین توسعه، از ابتدای دوره قاجاریه تا انتهای آن وقف روند افزایشی داشته است. علاوه بر این که توسعه کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تهران بر ایجاد و نوع مکان‌های وقفی مؤثر بوده است. به عبارت دیگر مکان‌های وقفی چون دکان ایجاد و مکان‌های وقفی‌ای که با شرایط جدید جامعه هماهنگی نداشته تخریب می‌شدند. همچنین هیچ‌گاه مکان‌های وقفی مانع توسعه شهر نبوده‌اند، هر چند بلااستفاده شدن این مکان‌ها ضمن کاهش سطح امنیت و اهمیت کارکردهای مکان‌های مجاور، چهره شهر را نازیبا می‌کرده‌اند. تعداد مکان‌های وقفی در تمام محله‌ها به یک اندازه نبود و بازار بیش‌ترین و محله‌های ارگ و دولت کم‌ترین تعداد مکان‌های وقفی را داشتند.

واژگان کلیدی: تهران، دوره قاجاریه، توسعه شهر، مکان‌های وقفی.

مقدمه و بیان مسأله

شکل‌گیری و توسعه فضاهای ساختارهای شهری به عوامل متعددی بستگی دارد که مهم‌ترین آنها «عامل جهان‌بینی یا چگونگی نگرش به جهان، عامل اقتصادی یا چگونگی تعریف جهان مادی و عامل اقلیمی - محیطی یا شرایط محیط زیست» است (محمدی، ۱۳۷۹: ۹۵). در ایران در پیدایش و توسعه فضاهای شهری به ترتیب عامل اقلیمی و طبیعی، عامل جهان‌بینی به ویژه در دوره اسلامی و سرانجام عامل اقتصادی مؤثر بوده‌اند (رهنمایی و شاه حسینی، ۱۳۸۹: ۴۶؛ مشیری، ۱۳۸۸: ۴۶). با توجه به عامل جهان‌بینی یا دین، عمل به وقف در توسعه فضاهای شهری نقش داشته است.

دهخدا وقف کردن را «ایستادن، توقف، حبس کردن، منحصر کردن چیزی برای استفاده» عنوان می‌کند (دهخدا، ۱۳۷۲: ۴-۵). در اصطلاح فقها، وقف تحبیس اصل و اطلاق منفعت یا تحبیس اصل و تسبیل ثمره معنی شده و در ماده ۵۵ قانون مدنی آمده است: «وقف عبارت است از این که عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود» (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۱۱۶).

عمل به وقف در ایران سابقه طولانی دارد. از آن‌جا که در آیین زرتشت کمک به دیگران به عنوان داد و دهش ستوده شده، زرتشتیان به دو صورت عام و خاص اموال خود را وقف می‌کرده‌اند. وقف عام عبارت بود از ساخت آتشکده‌ها و ارائه خدمات به زائران معابد، احداث مراکز آموزشی و مذهبی در جوار معابد، وقف زمین برای تأمین هزینه‌های آتشکده‌ها و مؤبدان و زائران و کشاورزان بی بضاعت و نگهداری از حیوانات. از این رو در دوره ساسانیان املاک وقفی گسترش یافت و علاوه بر مردم، پادشاهان نیز به این مهم پرداختند (ازکانی، ۱۳۸۱: ۸۳؛ حاجی بابایی، ۱۳۸۵: ۶۸۵). عمل به وقف در بعد از اسلام نیز برای کسب رضای خداوند و رسیدن به کمال و سعادت در قبال عدم ارائه خدمات از سوی حکومت به مردم ادامه یافت و تأثیرات اجتماعی، اقتصادی و کالبدی بسیاری در سطح شهر و روستا داشته است.

تهران از زمان حصارکشی طهماسبی تا روی کار آمدن قاجارها درون حصار با وسعتی حدود ۷/۵ کیلومترمربع قرار داشت که بخش‌های کمی از آن به صورت لکه‌ای مسکونی بود (تصویر شماره ۱). در دوره قاجاریه (۱۲۰۰ تا ۱۳۴۴ ق) به مرور با افزایش جمعیت نه تنها تمام سطح داخلی حصار مسکونی شد، بلکه بخشی از جمعیت و فعالیت به خارج حصار منتقل شدند. مهم‌ترین اقدامات توسعه کالبدی که حکومت قاجار انجام داد، به ساخت کاخ و کوشک برای خود خلاصه می‌شود و تنها محمدرشاه با کشیدن نهری از رودخانه کرج به تهران و فتحعلی شاه با تکمیل مسجد شاه در مرکز شهر به توسعه فضاهای عمومی اهتمام ورزیدند. تحوّل اصلی در کالبد شهر تهران در دوره ناصرالدین شاه

رخ داده است؛ یکی توسط شاه با تخریب برج و باروی تهماسبی و افزایش مساحت شهر به میزان ۱۸/۲۵ کیلومتر مربع در سال ۱۲۸۴ ق. که محدوده شهر در تمام جهات به ویژه در شمال توسعه یافت و مسکونی شد و میدان‌های وسیع و بلوارهای عریض احداث شدند که دروازه‌های کاشی کاری شده و با ابهت خانه‌های بزرگ به آن‌ها باز می‌شد و دیگری توسط درباریان و متمولان مانند مسعود میرزا یا ظل السلطان با احداث مجموعه‌های مسکونی وسیع (اسکرس، ۱۳۷۵: ۸۶) یا احداث مجموعه‌های مذهبی مانند مسجد و مدرسه سپهسالار توسط وزرای ناصرالدین شاه. بنابراین در توسعه کالبدی تهران حکومت و ثروتمندان به شکل خصوصی و عمومی یعنی وقفی دخیل بوده‌اند. در حالی که وقف به ویژه وقف عناصر کالبدی عمومی مانند مساجد و مدارس، قنات، مراکز بهداشتی-درمانی و مانند آن یکی از عوامل توسعه کالبدی نقاط سکونتی در تهران قدیم به شمار می‌آید، نقش و تأثیر آن در فضاهای سکونتی یا تأثیر فضاهای سکونتی بر آن به درستی مشخص نیست. از این رو بررسی چگونگی تأثیرات متقابل مکان‌های وقفی و توسعه شش محله شهر تهران بر یکدیگر در دوره قاجاریه (۱۲۰۰-۱۳۴۴ ق) هدف مقاله حاضر است. بر این مبنا سوال تحقیق عبارت است از: مکان‌های وقفی و توسعه شهر تهران در دوره قاجاریه چه تأثیری بر هم داشته‌اند؟ چنین به نظر می‌رسد که مکان‌های وقفی در سطح محله‌های تهران قدیم سبب توسعه درونی و عمران آن‌ها شده باشد و توسعه شهر تهران نیز بر وقف انواع مکان‌ها مؤثر بوده باشد.

مبانی نظری

انسان همواره در پی دست‌یابی به سعادت است. به نظر بعضی از اندیشمندان اسلامی «سعادت واقعی و کامل جز در پرتو همکاری اجتماعی میسر نیست، چه در غیر این صورت اگر هم سعادت به دست آید کامل و همه جانبه نخواهد بود» (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۱۴۴). برای رسیدن به این سعادت راه‌های مختلفی وجود دارد که یکی از آن‌ها عمل به وقف است، که خود یکی از مصادیق مشارکت اجتماعی است. «هدف مشارکت، همفکری و همکاری و تشریک مساعی افراد در جهت بهبود کمیّت و کیفیت زندگی در تمامی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است» (طوسی، ۱۳۷۰: ۱۳). پدیده مشارکت از لحاظ منشاء پیدایش به چهار دسته مشارکت خودانگیخته یعنی بر اساس عرف و عادت و سنت و مذهب، مشارکت خودانگیخته نظم یافته یعنی برآورده ساختن خواسته‌ها و اهداف اعضای گروه یا اتحادیه، مشارکت برانگیخته شده یعنی تحرک اعضا به انجام کاری، و مشارکت تحمیلی یعنی اجبار اعضا به انجام کاری؛ و از لحاظ انگیزه و محرک به انگیزه درونی که ریشه در هنجارهای اجتماعی دارد و انگیزه

۱۳۸۴)، افزایش جمعیت و مهاجرت، ادغام روستاهای پیرامونی، افزایش و ارتقای کارکردهای شهری تأکید داشته است. هم‌چنین بخشی از پژوهش‌ها به موضوع وقف در توسعه شهر پرداخته‌اند و ویژگی‌های وقف را در مکان‌های خاصی مانند بازار بررسی کرده‌اند (پور احمد، ۱۳۷۶) یا ضمن شرح و توضیح ویژگی‌های وقف و مکان‌های وقفی، تا حدودی به تأثیرات فضایی آن‌ها پرداخته‌اند، ولی بیش‌تر به ذکر نوع مکان‌های وقفی اکتفا کرده‌اند (مؤمنی و بهرام بیگی، ۱۳۶۹؛ مؤمنی، ۱۳۶۵ الف، ۱۳۶۵ ب؛ شفق، ۱۳۷۶ و ۱۳۸۱؛ اتحادیه، ۱۳۷۴؛ شاه‌حسینی، ۱۳۷۷ الف، ۱۳۷۷ ب، ۱۳۹۰).

روش پژوهش

قلمرو تحقیق محدوده شهر تهران در دوره قاجاریه است. روش تحقیق توصیفی-استنباطی و اطلاعات مورد نیاز به شیوه کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است. از تهران دوری قاجاری ۱۸۵۵ مکان وقفی شناسایی شده که اطلاعات آن‌ها در دسترس است. این اماکن بر اساس ۵۶۵ سند وقفی وقف شده‌اند. داده‌های مورد نیاز از منابع معتبری چون رضایی، ۱۳۸۶؛ احمدی، ۱۳۸۷؛ پژوهش‌گروهی بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۸؛ بلاغی‌حسینی، ۱۳۵۰ و مصطفوی، ۱۳۶۱ جمع‌آوری و سپس با در دو جدول توزیع و تحلیل شده‌اند. با توجه به مرور اولیه منابع وقفی، در بررسی وقف در شهر تهران در این مقاله مواردی چون مکان‌های مذهبی، آموزشی، بهداشتی-درمانی، تجاری، مسکونی، منابع آب و املاک و مستغلات مورد توجه قرار گرفته است.

تحلیل یافته‌ها

الف) قبل از دوره قاجاریه

تهران تا قبل از حصارکشی شاه تهماسب شاید به دلیل زیرزمینی بودن اقامتگاه‌های آن که حتی بعد از پایتختی آن برقرار بود و به عنوان محل زندگی افراد کم‌درآمد یا اصطبل موقتی حیوانات استفاده می‌شد (حسن بیگی، ۱۳۷۷: ۱۸)، به جز مسجد جامع (عتیق، جمعه، آدینه) و مسجد حمام گلشن، دارای هیچ بنای وقفی اعم از عمومی یا نیمه عمومی نبود. این قریه پس از حصارکشی شاه تهماسب در ۹۶۱ ق. و دارا شدن پنج محدوده مسکونی کوچک، به تدریج دارای بناهای عمومی و نیمه عمومی وقفی با گرایش بیش‌تر به مسجد و مدرسه شد که عبارتند از مسجد و مدرسه چال (میرزا بابا)، مدرسه رضاییه، مدرسه ام‌امزاده زید و مدرسه محمدیه در بازار؛ مسجد و مدرسه حکیم و مسجد حوض در محله عودلاجان؛ مسجد حمام قبله، مسجد حمام گلشن، مسجد حمام حوض، تکیه و مدرسه و حمام خانم، مسجد و مدرسه چال حصار در محله چال میدان. هم‌چنین در همین محله مسجد، تکیه، سقاخانه و آب انبار رضا قلی خان به سال

بیرونی که دارای محرک خارجی فعال است تقسیم می‌شود. هم‌چنین مشارکت از لحاظ موضوعی به مشارکت سیاسی یعنی مشارکت در فرایند قدرت و انتخاب مسئولان جامعه و مداخله در امر تصمیم‌گیری در نظام سیاسی، مشارکت اقتصادی یعنی تأثیرگذاری در فرایند تولید در جهت افزایش تولید و رفع نیازهای مادی مردم، مشارکت اجتماعی یعنی گسترش روابط بین‌گروهی در قالب انجمن‌های داوطلبانه و مشارکت روانی یعنی درگیری ذهنی و عاطفی‌ای که زمینه‌ساز ابتکارات جمعی است طبقه‌بندی می‌شود (شکوری ۱۳۹۰، ۱۴-۱۵).

انسان واقف با وقف مکان یا رقبه شامل مراکز مذهبی، مراکز تجاری، املاک، واحدهای مسکونی، مراکز بهداشتی-درمانی، مراکز آموزشی و فرهنگی، تأسیسات زیربنایی و پرورشگاه برای رفع نیازهایی چون دسترسی به تأسیسات و تجهیزات عمومی و زیربنایی، ایجاد میلمان شهری، تقویت عناصر هویتی و غیره مشارکت می‌کند که این مشارکت می‌تواند بر توسعه شهر تأثیر گذارد، کیفیت محیط زیست را ارتقا دهد، و به حفظ و نشر دین و حمایت از افراد کم‌توان جامعه یاری رساند. بدین ترتیب با فراهم‌آوری زمینه‌های توسعه و تحقق عدالت اجتماعی، واقف تلاش دارد تا به قرب الهی و جاودانگی یا سعادت دست یابد. از این رو وقف همواره در جامعه ایرانی جایگاه درخوری داشته است. بنابر این، عمل به وقف با توجه به تعریف مشارکت و طبقه‌بندی‌های آن از لحاظ منشأ پیدایش، از نوع مشارکت خودانگیخته نظم یافته، از لحاظ انگیزه از نوع انگیزه‌های درونی و از لحاظ موضوعی از نوع اقتصادی-اجتماعی است.

درباره مشارکت اجتماعی نظریه‌های متعددی وجود دارد. مانند نظریه کنش حمایتی و دگرخواهانه، فطرت، اکتسابی، مبادله، کنش موجه، کنش اجتماعی، اعتماد اجتماعی و همزیستی مسالمت‌آمیز (فارابی). از میان این نظریه‌ها، نظریه کنش حمایتی و دگرخواهانه و نظریه مبادله قادر به تبیین و تحلیل موضوع عمل به وقف هستند. زیرا با توجه به این دو نظریه افراد با آگاهی به مشکلات مردم به طور ارادی و داوطلبانه و با انگیزه‌های نوع دوستانه با خصائص خالصانه و ایثارگرایانه به انفاق و بخشش اموال خود اهتمام می‌ورزند. این نوع رفتارهای حمایتی و دگرخواهانه که بر آن‌ها دوستی‌ها، علائق اجتماعی و خدمات مبادله می‌شوند، ویژگی عام تمام جوامع در طول تاریخ اعم از سنتی و مدرن بوده و وجود نهادهای خیریه و تکامل آن‌ها در سطوح ملی و بین‌المللی گویای این حقیقت است. جامعه ما به دلیل ویژگی‌های خاص مذهبی، شعائری و ارزشی دارای توان بیش‌تری در زمینه همیاری و مشارکت در امور خیر بوده است (شکوری ۱۳۸۲: ۱۰).

پژوهش‌هایی که در باره چگونگی توسعه شهر انجام شده بر عواملی چون سیاست‌ها و برنامه‌های دولتی (ابراهیمی‌ای سلامی،

۱۱۱۵ ق. وقف شده بود. شاه عباس نیز اراضی واقع در محله‌های چال میدان، بازار و شمال دروازه غار جنب حصار را وقف چهارده معصوم کرده بود.

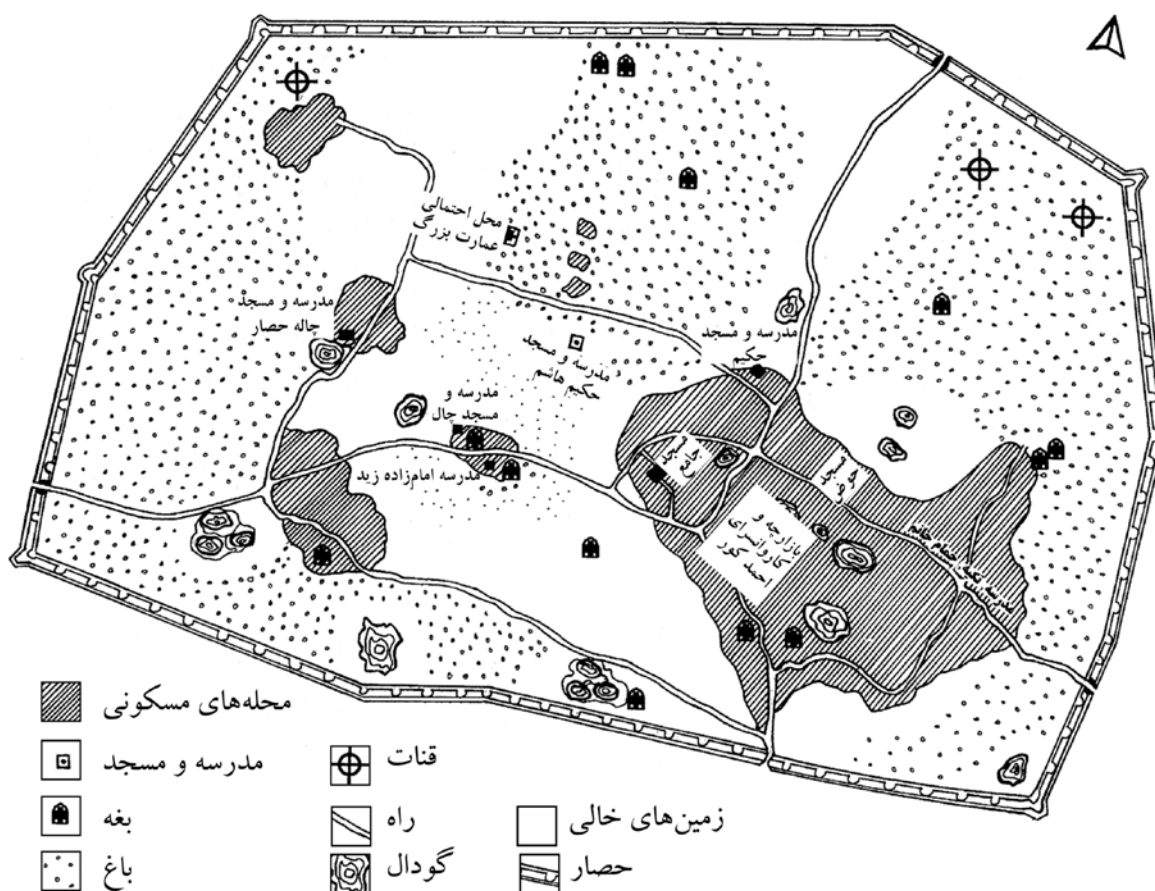
بدین ترتیب این مکان‌های وقفی که به پا گرفتن شهر اسلامی در تهران یاری رساند، عمدتاً مسجد و مدرسه علمیه برای رفع نیازهای مذهبی هستند که نشان‌دهنده جایگاه بالای مذهب در شهر تهران است. هم‌چنین پراکندگی فضایی آن‌ها حکایت از جایگاه و اهمیت هر محله‌ای در سطح شهر دارد. به عبارت دیگر بازار با دارا بودن کارکرد مهم اقتصادی، دارای بیش‌ترین بناهای وقفی بود و محله چال میدان به عنوان اولین محله شهر تهران که بیش‌ترین جمعیت را نسبت به سایر محدوده‌های مسکونی داشت، از نظر تعداد مکان‌های وقفی در مرتبه دوم قرار داشت.

تنها بنای عمومی وقفی خارج از محدوده‌های مسکونی، مسجد و مدرسه حکیم هاشم رازی (مهد علیا، مادر شاه) است که در سال ۱۱۰۰ ق. در زمینی بایر در نزدیکی محل ارگ ساخته شد. با آن‌که این مکان خارج از محدوده‌های مسکونی واقع بود، اما قرارگیری آن در کنار محل ارگ بعدی که در آن زمان به دلیل دارا بودن قنات و درخت، منطقه خوش آب و هوایی محسوب می‌شد و مورد توجه کلدخدا و بزرگان ده تهران بود (معمدی، ۱۳۸۱: ۴۰)، نشان‌دهنده اهمیت بسیار مسجد و مدرسه حکیم هاشم است.

حکیم هاشم زمین سبزی‌کاری‌ای را جنب سبزه میدان وقف کرد که بعدها با افزایش جمعیت و توسعه تهران تغییر کاربری داد و در آن بازارچه آقا مهدی نواب بنا شد و این اعیانی بعد از شروع به کار و فعالیت توسط محمد خان قاجار در سال ۱۲۸۳ ق. وقف شد (رضایی، ۱۳۸۶: ۳۱۲). به عبارت دیگر می‌توان گفت که توسعه تهران و افزایش کارکرد تجاری آن در ایجاد این مکان وقفی مؤثر بود و این مکان نقشی در توسعه تهران نداشته است.

ب) دوره قاجاریه

با توجه به اطلاعات وقفی به دست آمده که در جدول شماره ۲ منعکس است، به نظر می‌رسد مکان‌های وقفی تهران قدیم بعد از پایتختی آن به سال ۱۲۰۰ ق. و به ویژه از ۱۲۱۲ ق. به بعد با تسلط حکومت بر کشور و ایجاد امنیت، جذب جمعیت بیش‌تر، سکونت افراد متمول و دست‌یابی آن‌ها به زمین‌های خالی شهر رشد کرده باشد. نقشه‌های این دوره به خوبی نشان می‌دهند که قسمت‌های وسیعی از شهر باغ یا خالی بوده و سطح باغات به سطح محدوده ساخته شده غلبه داشته است (تصویر شماره ۱). همان‌گونه که پیتر و دلاواله می‌گویند: «تهران از کاشان بزرگتر ولی تعداد نفوس سکنه آن کمتر از سکنه کاشان است. یک ثلث از زمین داخل حصار، بیوتات و دو ثلث دیگر باغات است. در قسمت بیوتات نیز در جمیع کوچه‌های خیابان مانند درخت چنار غرس کرده‌اند» (دلاواله، ۱۳۷۰: ۲۸۸).

تصویر شماره ۱: نقشه تقریبی تهران دوره صفویه و بناهای آن، مأخذ: معمدی، ۱۳۸۱: ۴۵

جدول شماره ۱: ابنیه شهر تهران بر حسب محله‌ها در سال ۱۳۱۷ ق.

جمع	محله					ابنیه
	عودالجان	چال میدان	بازار	سنگلج	دولت	
۱۵۲۷۵	۲۱۲۵	۳۳۷۲	۲۶۲۵	۴۴۴۸	۲۷۰۵	خانه
۹۴۲۰	۱۳۱۴	۱۴۰۳	۲۳۳۳	۱۸۲۴	۲۵۴۶	دکاکین
۱۸۶	۲۷	۲۳	۶۰	۲۴	۵۲	کاروانسرا
۱۸۲	۳۰	۲۸	۲۷	۵۹	۳۸	حمام عمومی
۷۹	۱۶	۶	۲۰	۱۴	۲۳	مسجد و مدرسه
۲۱۵	۸	۳	۹	۱۵۵	۴۰	باغ و باغچه
۴۳	۸	۵	۱۴	۹	۷	تکیه
۲۴	ندارد	۴	۲	۱۰	۸	یخچال
۶	ندارد	ندارد	۲	۱	۳	کارخانه
۷	ندارد	۲	ندارد	۱	۴	سربازخانه
۷	ندارد	ندارد	۱	۴	۲	کلیسا
۵	ندارد	۲	۱	ندارد	۲	میدان
۲	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	۲	مریضخانه
۲	۲	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	معبد یهود
۲	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	۲	مدرسه دولتی
۲۷۶	۵۲	-	۳۷	۱۱۷	۷۰	طوبله
۳۴	۴	۶	۵	۹	۱۰	نواب
۲۵۷۶۵	۳۵۸۶	۴۸۵۴	۵۱۳۶	۶۶۷۵	۵۵۱۴	جمع

مأخذ: سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۶۸: ۳۵۵

در سال ۱۲۸۴ و افزایش محدوده تهران قدیم به ۱۸/۲۵ متر مربع و اضافه شدن جمعیت آن، تعداد عناصر کالبدی از جمله مساجد نیز افزایش یافت. به طوری که در پایان حکومت قاجاریه تهران دارای ۶۴ مسجد کوچک و بزرگ بود که عمدتاً به نام سازندگان شان نامیده می‌شدند (جدول شماره ۲).

احداث تکایا: به مرور زمان با توسعه شهر بر تعداد این عنصر کالبدی، عمدتاً «در محدوده طهران عتیق یعنی تهران قبل از گسترش سال ۱۲۹۴ ق. افزوده شد» (معتمدی، ۱۳۸۱: ۴۴۶). بسیاری از این تکایا وقفی هستند (جدول شماره ۲) و مهم‌ترین شان تکایای چال حصار و عباس آباد بود. به دلیل جایگاه مذهبی تکایا، برای اداره بعضی از تکایای وقفی، مکان‌های وقفی درآمدزایی در نظر گرفته می‌شد. مانند وقف شش دانگ ۲۱ باب دکان و سه دانگ ۴ باب دکان و دو باب کالسکه خانه و یک باب خانه و یک باب دواخانه وقف بر تکیه رضاعلی خان (رضایی، ۱۳۸۶: ۴۶۴).

احداث مریض‌خانه: همان‌طور که در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود، در این دوره در شهر تهران چهار مریض‌خانه امیرخان سردار وزیر جنگ مشهور به وجیه الله میرزا سپهسالار، عیسی وزیر، نجمیه، ملی مرحوم آقا شیخ هادی نجم آبادی وقف شده است (احمدی، ۱۳۸۷). علاوه بر این به مرور، واقف یا افرادی از خانواده وی، مکان‌های وقفی برای اداره آن‌ها در نظر می‌گرفتند (رضایی، ۱۳۸۶: ۶۵، ۲۶۱، ۱۹۲، ۱۹۷).

«در این فضای شهری که از بازار یا کاخ به بعد ساختار سازمان‌دهی شده‌ای نداشت، تصرف زمین آزاد بود» (مقتدر و سرورقد مقدم، ۱۳۷۵: ۳۹) و صاحب منصبان می‌توانستند به راحتی زمین‌ها را تصرف کرده یا حکومت به عنوان مالک، زمین‌ها را به ازای خدمتی به آن‌ها واگذار کند؛ مانند تملک زمین‌های بلاصاحب داخل حصار جدید توسط میرزا یوسف خان مستوفی الممالک در ازای تخریب حصار تهماسبی و ساخت حصار جدید (معتمدی، ۱۳۸۱: ۴۷۱).

با تملک تدریجی درباریان و اعیان و اشراف به بخش مهمی از املاک و مستغلات تهران و حتی زمین‌های خوش آب و هوای پیرامون شهر و با وقف قسمت‌هایی از آن‌ها به توسعه کالبدی و عمران شهر یاری رسانده می‌شد. به خصوص آن‌که در دوره قاجاریه از یک سو حکومت تنها سازنده شهر محسوب نمی‌شد و طرح و برنامه مشخصی برای توسعه شهر نداشت و مردم می‌توانستند با تملک هر مقدار زمین و اختصاص آن به کاربری دلخواه در توسعه کالبدی شهر سهیم باشند. از سوی دیگر بخش‌هایی از

تهران را زمین‌های خالی یا گودال‌هایی تشکیل می‌دادند که بر اثر خاک‌برداری به زباله‌دان تبدیل شده بودند.

براساس آمار دارالخلافه تهران، در سال ۱۳۱۷ ق کل ابنیه شهر تهران ۲۵۷۶۵ باب بوده (جدول شماره ۱) و براساس اطلاعات به دست آمده، کل مکان‌های وقفی دوره قاجاریه ۱۸۵۵ باب است (جدول شماره ۲). از این رو می‌توان استنباط کرد که عمدتاً با جمعیت‌پذیر شدن شهر تهران و توسعه اقتصادی آن، وقف در این شهر محقق شده و واحدهای خدماتی، مسکونی، تجاری و غیره وقف شده‌اند. اما این مراکز وقفی نیز تأثیراتی بر شهر تهران داشته‌اند که در اینجا بررسی می‌شوند.

تأثیر توسعه تهران بر مکان‌های وقفی

توسعه تهران به دوشکل بر مکان‌های وقفی تأثیر داشته است: الف) ایجاد مکان‌های وقفی: به جز ساخت بعضی از مساجد و مدارس علمیه که در زمین‌های بلااستفاده و خالی بنا می‌شدند و با احداث آن‌ها، آن منطقه رو به آبادانی می‌نهاد، اصولاً مکان‌های وقفی با توسعه کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهر و با توجه به نیاز روز جامعه به وجود می‌آمدند. مانند:

احداث مساجد کوچک و بزرگ و تکایا در سطح محله‌ها، با توسعه کالبدی و افزایش جمعیت آن‌ها. با تخریب حصار قدیم

جدول شماره ۲: نوع مکان‌های وقفی محله‌های تهران در دوره قاجاریه

شهر	اماکن مذهبی			واحدهای مسکونی						مراکز آموزشی			اماکن بهداشتی - درمانی		
	مسجد	تکیه	سقاخانه	عمارت	سهمی از عمارت	خانه	سهمی از خانه	طوبه	سهمی از طوبه	مکتبخانه	سهمی از مکتبخانه	مدرسه علمیه	مدرسه حدید	حمام	سهمی از حمام
جمع	۶۴	۱۵	۲	۵۰	۸	۱۱۳	۲۰	۲۲	۲	۳	۳۹	۴	۱۶	۱۰	۴

جمع	اماکن تجاری										تأسیسات زیربنایی			املاک									
	تیمچه	سهمی از تیمچه	بازارچه	سهمی از بازارچه	کاروانسرا	سهمی از کاروانسرا	دکان	سهمی از دکان	دکه و سکو	سهمی از دکه و سکو	آسیاب	سهمی ز آسیاب	قنات	حلقه قنات	پنجهال	سهمی از پنجهال	آب انبار	گورستان	زمین	سهمی از زمین	بانه	سهمی از بانه	
۱۸۵۵	۷	۲	۸	۱	۲۷	۳۱	۷۸۷	۴۵۹	۴۰	۱۷	۲	۲	۹	۳	۲	۱۵	۱۵	۱۷	۲۴	۴	۴	۴	۴

مآخذ: اطلاعات از رضایی، ۱۳۸۶؛ احمدی، ۱۳۸۷؛ معتمدی، ۱۳۸۱؛ پژوهش گروهی بنیاد ایران شناسی، ۱۳۸۸ استخراج شده است.

قدیم وجود داشت (جدول شماره ۲). برای مثال مساحت گورستان چهارده معصوم که در بیرون دروازه شاه عبدالعظیم قرار داشت، ۹۰۰ جریب بود (رضایی، ۱۳۸۶: ۴۶۰). گورستان، با پر شدن از مردگان از حیض ارتفاع خارج و به اراضی متروکه و مخروبه تبدیل می‌شد. در این صورت، با اجازه مراجع وقت، می‌توانستند با فروش آن‌ها به افراد مختلف برای ایجاد انواع کاربری‌ها مورد استفاده قرار گیرد. بنابر این گورستان‌های متروکه هیچ‌گاه مانع توسعه شهر نبودند. هرچند تا زمان تغییر کاربری چهره نامناسبی به محله می‌دادند.

- وقف مراکز تجاری: با افزایش نقش تجاری تهران بر اهمیت عناصر تجاری آن به ویژه دکان افزوده شد. دکان مهم‌ترین مکان درآمدزا برای سرمایه‌گذاری محسوب می‌شد؛ به طوری که بسیاری از «شهروندان تهرانی که از تجار نبودند، روی دکان سرمایه‌گذاری می‌کردند» (اتحادیه، ۱۳۷۸: ۶). از این رو تعداد وقف دکان بیش‌تر از سایر مکان‌های درآمدزای وقفی است. پس از دکان، وقف خانه، کاروان‌سرا و حمام که همگی مکان‌های درآمدزایی بودند انجام می‌شد (جدول شماره ۲). اماکن تجاری بزرگی چون کاروان‌سراها، تیمچه‌ها، دالان‌ها و مانند آن معمولاً به تدریج به صورت سهم و دانگ توسط یک نفر یا افراد متعددی وقف می‌شدند. برای مثال کاروان‌سرای حاج ملا عباس واقع در عودلاجان، کاروان‌سراهای خدایی واقع در بازار، بازارچه صندوق‌دار واقع در سنگلج طی زمان به صورت دانگ و سهم وقف شدند. البته در بعضی مواقع یک مرکز تجاری بزرگ یک‌جا وقف می‌شد که دلایل متعددی چون امنیتی داشت؛ مانند وقف شش دانگ کاروان‌سرای حاجی حسن کلاهدوز توسط وی برای جلوگیری از تصرف آن توسط ناصرالدین شاه (پژوهش گروهی بنیاد ایران شناسی، ۱۳۸۹: ۱۰۲).

- احداث قنات: معمولاً قنات و آب انبارها بعد از ایجاد محله‌ها و به منظور تأمین آب شرب اهالی احداث می‌شدند؛ مانند قنات حاج میرزا علیرضا برای محله‌های عودلاجان و چال میدان، قنات جانب غربی دارالخلافه که به محله بازار و محله رو به توسعه سنگلج (رضایی، ۱۳۸۶: ۱۹۹، ۲۵۰، ۴۳۶)، و اختصاص ۴ شبانه روز آب قنات نظامیه به محله‌های عرب‌ها، کوچه سراج الملک، کوچه امین دربار، کوچه نقیب سادات، باغچه علی خان، کوچه خدابنده‌لوه‌ها و کوچه رکن الدوله (بلاغی حسینی، ۱۳: ۲۲۳). بدین ترتیب قنات وقفی بخشی از آب مصرفی جمعیت موجود محله‌ها، تأمین می‌کردند.

شایان گفتن است که روحیه مشارکت اجتماعی در میان واقفان منابع آب به حدی بود که آن‌ها علاوه بر وقف آب برای بناهای عمومی احداثی خود مانند مسجد و مدرسه، تا حد امکان مردم را نیز در وقف‌های خود در نظر می‌گرفتند؛ مانند وقف ۳ دانگ قنات مهران واقع در محله عودلاجان توسط ورثه محمد حسین خان سپهسالار برای استفاده مسجد و مدرسه سپهسالار و خانه‌های پایین مسجد (رضایی، ۱۳۸۶: ۱۳۶).

- احداث مدارس آموزش سبک جدید: همان‌طور که در جدول شماره ۱ آمده است چهار مدرسه آموزش سبک جدید یعنی مدارس خیریه و سادات اسلام و رشیدیه احداث و وقف شدند که موجب توسعه اجتماعی و فرهنگی شهروندان تهران قدیم بودند.

- اختصاص مکانی برای گورستان: از دیگر تأسیسات عمومی و زیربنایی که هر محله دارای آن بود، غسل‌خانه و گورستان است، که افراد واقف به این امر نیز اهتمام ورزیدند. از این رو ۱۷ گورستان متعلق به مسلمانان در قطعات مختلف در سطح محله‌های تهران

تأثیر مکان‌های وقفی بر شهر تهران

چگونگی تأثیر مکان‌های وقفی بر توسعه کالبدی، اجتماعی و فرهنگی شهر تهران را می‌توان در موارد زیر برشمرد:

۱. توسعه کالبدی از طریق احداث تأسیسات و

تجهیزات عمومی و زیربنایی: مهم‌ترین تأسیسات عمومی زیربنایی برای توسعه کالبدی شهر تهران در دوره قاجاریه، مساجد و مدارس علمیه بودند که عمدتاً در زمین‌های بلااستفاده، مخروبه یا بازیافتی احداث می‌شدند.

مانند اولین بنای عمومی مهم وقفی یعنی ساخت مسجد شاه یا سلطانی در گودالی که بر اثر خاک‌برداری برای ساختن دیوار ارگ در سمت جنوب شرقی آن پدید آمده بود، یا ساخت مسجدهای توسط فرخ خان امین الدوله در چال میدان در زمینی که به زباله‌دانی تبدیل شده بود. همجواری این مسجد با امام‌زاده اسماعیل و آب انبار میرزا موسی تفرشی، سبب شد تا به تدریج محدوده اطراف آن از حالت زباله‌دانی درآمد و به منطقه مسکونی و تجاری تبدیل شود (حسن بیگی، ۱۳۷۷: ۳۵). همچنین با احداث مدرسه علمیه آقا رضا اقبال السلطنه در زمین مواتی در محله عودلاجان - گذر سرجنبک، جنب عمارات عالییه وی (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۳: ۸۴) و احداث مسجد و مدرسه شاهزاده خانم و خانه امام جماعت توسط شاهزاده هما خانم، دختر بهاء الدوله پسر فتحعلی شاه نیز در اواخر شهر در محله سنگلج، در زمینی معروف به گاوگل در نزدیک باغ پسرش عبدالحسین میرزا فرمانفرما که در آن وقت صحرا بود (اعظام قدسی، ۱۳۴۹: ۱۲)، بخشی‌هایی از اراضی بایر به اراضی ساخته شده تبدیل شدند. در خصوص زمین‌های بازیافتی می‌توان به خریداری قبرستان و تکیه خرابه‌ای در مجاورت امام‌زاده سید نصرالدین توسط منیرالسلطنه همسر ناصرالدین شاه و مادر کامران میرزا نایب السلطنه اشاره نمود که به فتوای میرزا حسن آشتیانی مسجد و مدرسه منیریه را در آن بنا کرد (معمدی، ۱۳۸۱: ۴۶۲).

بنابراین به نظر می‌رسد، احداث مساجد و مدرسه علمیه در زمین‌های غیر قابل استفاده، ضمن تغییر کاربری زمین و عمران و بهره‌برداری بهینه از آن‌ها، تا حدی در توسعه درونی محله‌ها مؤثر بوده است.

از جمله تجهیزات عمومی و زیربنایی در تهران دوره قاجاریه، قنات و آب انبار به منظور تأمین آب شرب شهروندان است. قنات به عنوان مهم‌ترین منبع تأمین آب شهروندان می‌توانست سبب شکل‌گیری محله‌ای شود. مانند احداث و وقف قنات نجف آباد که سبب شکل‌گیری محله قنات آباد واقع در حدود خیابان مولوی فعلی شد و نام این محله هم برگرفته از نام همین قنات است (پیشین: ۵۵۳).

۲. تقویت هویت محله‌ها: یکی از نیازهای اجتماع انسانی،

احساس امنیت و حس تعلق است که از طریق هویت شهری ایجاد

بنابراین می‌توان گفت که در دوره قاجاریه توسعه اقتصادی تهران عمدتاً در زمینه تجاری سبب وقف اماکن تجاری به ویژه دکان شد و این مکان‌های وقفی که با توسعه اقتصادی و کالبدی تهران به وجود آمده بودند، تأثیری بر توسعه کالبدی شهر تهران حتی در بازار تهران به عنوان قطب اقتصادی شهر نداشتند. وجود میزان بسیار زیاد مالکیت خصوصی ملک و سررفلی به ویژه در بازار تهران در حال حاضر به خوبی این موضوع را نشان می‌دهد (پژوهش گروهی بنیاد ایرانشناسی، ۱۳۸۹). هم‌چنین به دلیل سطح بسیار نازل فعالیت‌های صنعتی، هیچ کارخانه‌ای در تهران قدیم وقف نشده است.

- وقف واحدهای مسکونی: چنان‌که در جدول شماره ۱ مشاهده می‌شود، بعد از اماکن تجاری وقف واحدهای مسکونی بیش‌ترین تعداد مکان‌های وقفی بود. وقف واحدهای مسکونی و باغ به خوبی نشان می‌دهد که این مکان‌ها در نتیجه توسعه شهر تهران ایجاد و سپس وقف شدند.

- تخصیص مکانی به عنوان مجلس شورا: پس از انقلاب مشروطه، در سال ۱۳۲۹ ق. شش دانگ عمارت و محوطه و باغ بهارستان با انضمام تمام یک دانگ و نیم قنات مهران و بانضمام باغچال برای مصالح عامه اهالی ایران با تقدم دارالشوری بودن خریداری و وقف شد. هم‌چنین در همان سال برای تأمین بخشی از هزینه‌های آن یک باب یخچال وقف شد (رضایی، ۱۳۸۶: ۲۵۴ - ۲۵۵).

به طور کلی از مطالب ذکر شده استنباط می‌شود که در موارد محدودی احداث مکان‌های وقفی توسعه درونی محله‌های شهر را دربرداشت و توسعه کالبدی، اقتصادی و اجتماعی تهران تأثیر بیش‌تری بر پیدایش مکان‌های وقفی داشته است.

ب) تخریب مکان‌های وقفی: توسعه تهران علاوه بر ایجاد مکان‌های وقفی جدید، سبب تخریب مکان‌های وقفی قبلی نیز می‌شده است؛ به طوری که، مساجد و مدارس و امام‌زاده‌هایی برای تعریض معابر و احداث بناهای بالا دست از بین رفته‌اند؛ مانند امام‌زاده‌های غیبی، هفت تن و محمد برای تعریض معابر تخریب شدند (بلاغی حسینی، ۱۳۵۰؛ مصطفوی، ۱۳۶۱). هم‌چنین مسجد پیر قلی در محله عودلاجان که آب انبار بزرگ وقفی داشت، با احداث و وقف قنات حاج میرزا علی‌رضا آب انبار متروکه شد و به تبع آن مسجد از رونق افتاد و از مذهبی به انبار علاقه‌ها و بقال‌های مجاور مسجد تغییر کاربری داد (معمدی، ۱۳۸۱: ۴۵۵).

علاوه بر توسعه شهر تهران، مکان‌های وقفی بنا به دلایلی چون عدم توجه واقفان به قرار دادن مبالغی برای عمران و توسعه یا فوت و بی‌مسئولیتی متولی از حیز انتفاع می‌افتادند و با تبدیل شدن به مکانی متروکه و مخروبه، چهره شهر را نازیبا می‌کردند.

جدول شماره ۳: تعداد وقف شهر تهران بر حسب محله در دوره قاجاریه

نام محله	۱۳۰۱-۱۳۱۱	۱۳۱۱-۱۳۲۱	۱۳۲۱-۱۳۳۱	۱۳۳۱-۱۳۴۱	جمع
ارگ	۳	۱	۱	۵	۱۰
بازار	۹	۶۲	۴۱	۴۹	۱۶۱
چال میدان	۳	۳۶	۲۰	۴۳	۱۰۲
سنگلج	۵	۶۸	۱۱	۶۴	۱۴۸
عودلاجان	۶	۱۶	۲۶	۴۳	۹۱
دولت	---	۲۳	---	۳۰	۵۳
جمع	۲۶	۲۰۶	۹۹	۲۳۴	۵۶۵

مأخذ: اطلاعات از رضایی، ۱۳۸۶؛ احمدی، ۱۳۸۷؛ پژوهش گروهی بنیاد ایران شناسی، ۱۳۸۸ استخراج شده است.

شهر زیاد بود و هیچ کدام خصوصی نبود، یعنی بابت آبی که به رهگذران داده می شد، وجهی از آنها اخذ نمی شد، تعداد اندکی از آن ها وقفی بودند (جدول شماره ۲).

با توجه به مطالب گفته شده می توان گفت که در دوره قاجاریه، با مشارکت افراد متمول در احداث و وقف عناصر کالبدی مورد نیاز مردم، محله های شهر از درون توسعه می یافت، احساس هویت و تعلق به محله در ساکنان تقویت می شد، به حفظ و نشر دین یاری رسانده می شد، از افراد کم توان جامعه حمایت می شد و در نهایت فرد واقف به قرب الهی و جاودانگی یا سعادت دست می یافت.

توزیع فضایی مکان های وقفی

همان طور که در جدول شماره ۳ مشاهده می شود، در همه محله ها تعداد مکان های وقفی یکسان نبود. دو محله ارگ و دولت دارای کم ترین مکان های وقفی هستند. دلیل کمی مکان های وقفی در ارگ را می توان در استقرار شاه و دستگاه های حکومتی و به خصوص مجهول المالک بودن زمین های آن دانست. زیرا ارگ بنابر حکم مجهول المالک و جزء بیت المال مسلمین بودن توسط صدر اعظم وقت ناصرالدین شاه از مجتهد وقت تهران اجاره شده بود (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۲۲ جمادی الاول ۱۲۷۲). اما محله دولت با آن که طبق آمار اخضرعلی شاه در سال ۱۳۱۷ ق. دارای تمامی کاربری ها (به جز معبد یهود) بود و با دارا بودن بیش ترین تعداد دکان و کاروان سرا بعد از محله بازار و به لحاظ تعداد انواع مکان ها، جایگاه دوم را در بین محله های شهر داشت (سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۶۸: ۳۵۵)، احتمالاً به دلیل «سستی نسبی اعتقاد مذهبی ساکنانش، وضعیت بهتر ثبت مالکیت املاک و مستغلات، قیمت بالای ملک» (اتحادیه، ۱۳۷۸: ۷)، جدید بودن محله و استقرار سفارت خانه های خارجی کم ترین مکان های وقفی را داشته است. بیش ترین مکان های وقفی به محله

می شود. هویت شهری دارای عناصر طبیعی، مصنوع و انسانی است و از میان آن ها عناصر مصنوع که هویت کالبدی - فضایی شهرها را به وجود می آورند، چون متأثر از اندیشه ها، باورها، فعالیت ها و سطح فرهنگ جامعه هستند اهمیت بسیاری دارند. یکی از این عناصر آرامگاه ها، آتشکده ها، امامزاده ها، مدارس، گورستان ها، پل ها، بناها و غیره هستند (نوفل و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۹-۶۰).

در دوره قاجاریه واقفان با تعمیر و مرمت و توسعه امامزاده ها و احداث تکیه ها به عنوان عناصر هویتی محله ها و اختصاص موقوفاتی برای عمران و نگهداری و هزینه انجام مراسم مذهبی در آن ها در جهت هویت بخشی به محلات اهتمام می ورزیدند؛ در این امر فتحعلی شاه با ساخت گنبد امامزاده زید که مهم ترین زیارتگاه شهر بود و ساخت گنبد مسجد سید عزیرالله و بنای بقعه پیر عطا و ناصرالدین شاه با انجام تعمیرات اساسی برای امامزاده های زید و سید نصرالدین وارد شده بودند. هم چنین درباریان و افراد متمول و ناصرالدین شاه به بازسازی و توسعه فضایی امامزاده سید اسماعیل با احداث مسجد و تکیه برای آن اقدام کرده بودند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۱۹۷).

تکیه به عنوان یکی دیگر از عناصر هویتی محله های شهرها یا برای امامزاده ها ساخته می شد مانند تکایای امامزاده های پیر عطا، امامزاده زید، سید نصرالدین، هفت تن و چهل تن، یا در قسمت های مختلف شهر به خصوص میدان یا مراکز تجاری ساخته می شد.

از آن جا که هویت شهری زمانی معنادار خواهد بود که تبلور عینی یابد، توجه به این اماکن و اختصاص موقوفاتی برای آن ها با اهمیت است. زیرا از یک سو در دوره قاجاریه امامزاده ها به عنوان یکی از عناصر مصنوع پدید آورنده هویت کالبدی - فضایی شهرها، از جمله فضاهای گذران اوقات فراغت شهروندان تهرانی، به شمار می آمدند و از سوی دیگر یکی از بارزترین سرگرمی شهروندان تهرانی زیارت بقاع و اماکن متبرکه بود (حسن بیگی، ۱۳۷۷: ۳۵۵)؛ بنابر این به نظر می رسد توجه به این اماکن در هر محله ای، سبب ایجاد خاطرات جمعی برای ساکنان آن می شد و تصویر ذهنی مطلوبی از سکونت در محله خود به دست می آوردند. بدین ترتیب احساس تعلق به محله و هویت اجتماعی در ساکنان تقویت می شده است.

۳. ارتقای خدمات شهری: از طریق توسعه خدمات

آموزشی و بهداشتی - درمانی و توجه به مبلمان شهری. همان طور که در جدول شماره ۱ مشاهده می شود، مکتب خانه ها، مدارس علمیه، مدارس آموزش سبک جدید و بیمارستان هایی برای ارتقای سطح آموزش و درمان مردم وقف شدند. هم چنین سقاخانه هایی به عنوان یکی از عناصر مبلمان شهری تهران قدیم وقف شدند که هم از بُعد مذهبی و هم از بعد رفاهی اهمیت بسیاری داشتند؛ مانند سقاخانه وقفی نوروزخان. با آن که تعداد سقاخانه ها در سطح

۷. اسکرس، جنیفر. ام (۱۳۷۵)، «نقش معماری در پیدایش شهر تهران»، **تهران پایتخت دویست ساله**، سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران و انجمن ایران شناسی فرانسه، تهران.
۸. اعظام قدسی، حسن (۱۳۴۹)، **خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد ساله**، ابوریحان، تهران.
۹. بلاغی حسینی، سید الحجه (۱۳۵۰)، **تاریخ تهران قسمت مرکزی و مضافات**، جلد دوم، حکمت، قم.
۱۰. پژوهش گروهی بنیاد ایران شناسی (۱۳۸۸)، **مساجد دیرینه سال تهران**، بنیاد ایران شناسی، تهران.
۱۱. پژوهش گروهی بنیاد ایران شناسی (۱۳۸۹)، **سرگذشت بازار تهران، بازارها، بازارچه‌های پیرامون آن در دویست سال اخیر**، بنیاد ایران شناسی، تهران.
۱۲. پور احمد، احمد (۱۳۷۶)، **جغرافیا و کارکرد بازار کرمان**، مرکز کرمان شناسی، کرمان.
۱۳. حاجی بابایی، احمد (۱۳۸۵)، **سیر تحول و توسعه املاک و مستغلات دانشگاه تهران**، رساله دکتری، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق.
۱۴. حسن بیگی، محمدرضا (۱۳۶۷)، **تاریخ تهران قدیم**، نشر منصور، تهران.
۱۵. دلاواله، پیتر (۱۳۷۰)، **سفرنامه پیتر دلاواله**، ترجمه شعاع الدین شفا، چاپ دوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
۱۶. دهخدا (۱۳۷۲)، **لغتنامه دهخدا**، دانشگاه تهران، تهران.
۱۷. رضایی، امید (به کوشش) (۱۳۸۶)، **فهرست اسناد موقوفات ایران**، دفتر چهارم (تهران و توابع)، گرمه به سفارش بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ و وقف، تهران.
۱۸. **روزنامه وقایع اتفاقیه**، ۲۲ جمادی الاول ۱۲۷۲.
۱۹. رهنمایی، محمد تقی و شاه حسینی، پروانه (۱۳۹۳)، **فرآیند برنامه ریزی شهری ایران**، سمت، تهران.
۲۰. سعدوندیان، سیروس و اتحادیه (نظام مافی)، منصوره (۱۳۶۸)، **آمار دارالخلافه تهران**، اسنادی از تاریخ اجتماعی تهران در عصر قاجاریه، نشر تاریخ ایران، تهران.
۲۱. شاه حسینی، پروانه (۱۳۷۷ الف)، «موقوفات شهر تهران»، **پژوهش های جغرافیایی**، شماره ۲۴.
۲۲. _____ (۱۳۷۷ ب)، «ردیابی وقف در ساختار فرهنگی شهر تهران از دوره قاجاریه تا جمهوری اسلامی»، **تحقیقات جغرافیایی**، شماره ۴۷.
۲۳. _____ (۱۳۹۰)، **وقف شناسی تهران از شهری اسلامی تا شهری مدرن**، پاپلی، مشهد.
۲۴. شفق، سیروس (۱۳۷۶)، «وقف در اصفهان: پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن»، **وقف میراث جاویدان**، شماره ۱۹ و ۲۰.
۲۵. _____ (۱۳۸۱)، «عناصر بازار اصفهان و موقوفات آن»، **وقف میراث جاویدان**، شماره ۳۸.
۲۶. شکوری، علی (۱۳۸۲)، **مشارکت های اجتماعی و سازمان های حمایتی (با تأکید بر ایران)**، سمت، تهران.
۲۷. _____ (۱۳۹۰)، **بررسی زمینه های مشارکت مردمی در جلب هدایای، معاونت برنامه ریزی و امور مجلس**، تهران.
۲۸. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳)، **تفسیر المیزان**، جلد ۲، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، مرکز نشر رجاء، تهران.
۲۹. طوسی، محمدعلی (۱۳۷۰)، «مشارکت به چه معناست»، **مدیریت دولتی**، شماره ۱۳.
- بازار و بازار تهران به عنوان محل سکونت تجار، کسبه و رجال و قلب اقتصادی شهر به دلیل کارکرد عمده فروشی و تولیدی در سطح شهر و منطقه و ملی اختصاص داشت.
- ### نتیجه گیری
- در دوره قاجاریه تحت تأثیر تعالیم اسلام، افراد متمول جامعه تهران به صورت خودانگیخته نظم یافته، با توجه به انگیزه های درونی اقدام به وقف اموال خود می کردند. این نوع مشارکت اجتماعی را که می توان در چارچوب نظریه کنش اجتماعی و دگرخواهانه و نظریه مبادله بررسی کرد، سبب شد که اولاً با احیای زمین های شهری از طریق احداث و وقف تأسیسات و تجهیزات عمومی و زیربنایی و فضاهای تجاری به تدریج بر بعد سکونتی و تجاری محله ها افزوده و شهر به صورت درونزا توسعه یافت؛ ثانیاً هویت بخشی شهرها تقویت شد و ثالثاً میلمان شهری محله ها ارتقا یافت. بدین ترتیب، از طریق مشارکت اجتماعی بر ویژگی های اسلامی شهر تهران افزوده می شد. درحالی مکان های وقفی به صورت محدود بر روند توسعه درون محله های شهر تأثیرگذار بودند، توسعه کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تهران تأثیر بیش تری بر ایجاد و نوع مکان های وقفی داشته اند.
- تحت تأثیر توسعه تهران، از ابتدای دوره قاجاریه تا انتهای آن وقف روند افزایشی داشته است. به جز تعداد وقف در بازار و سنگلج که در سال های ۱۳۱۱ - ۱۳۴۴ ق نسبت به سال های قبلی اندکی کاهش داشته است. به هرحال تعداد مکان های وقفی در تمام محله ها به یک اندازه نبوده و بازار بیش ترین و محله های ارگ و دولت کم ترین تعداد مکان های وقفی را داشتند و در سطح تمام محله ها هیچ گاه مکان های وقفی مانعی در برابر توسعه کالبدی تهران نبود. اما با بلااستفاده شدن شان ضمن کاهش سطح امنیت و اهمیت کارکردهای مجاور، چهره شهر را نازیبی می کردند.
- ### فهرست منابع و مراجع
۱. ابراهیمی، سلامی، غلام حیدر (۱۳۸۵)، «خواف و شهرهای آن: شهرهای جدید بر مدار شهرهای قدیم»، **تحقیقات جغرافیایی**، شماره ۸۱.
 ۲. اتحادیه (نظام مافی)، منصوره (۱۳۷۴)، «توسعه و رشد شهر تهران در دوره ناصری (۱۲۶۹ - ۱۳۲۰ ق)»، **تحقیقات اسلامی**، شماره ۱ و ۲.
 ۳. _____ (۱۳۷۸)، «موقوفات تهران و تحول شهر ۱۲۶۹ - ۱۳۲۰ ق»، **میراث جاویدان**، شماره ۲۸.
 ۴. احمدی، نزهت (۱۳۸۷)، **وقف و گسترش امور درمانی با تکیه بر اسناد وقفی تهران ۴**، کومه، قم.
 ۵. ازکانی، پرویز (۱۳۸۱)، «وقف در ایران باستان»، **وقف میراث جاویدان**، شماره ۱.
 ۶. اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۸)، **مراه البلدان**، جلد دوم، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، دانشگاه تهران، تهران.

۳۰. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸)، **حقوق مدنی عقود معین عطایا**، چاپ سوم، گنج دانش، تهران.
۳۱. محمدی، محمد (۱۳۷۹)، «تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی: برنامه ریزی فضایی - کالبدی راهبردی جدید در توسعه بهره‌وری بهینه موقوفات»، **وقف میراث جاویدان**، شماره ۳۰.
۳۲. مشیری، شهریار (۱۳۸۸)، «طراحی پایدار بر مبنای اقلیم گرم و مرطوب»، **مهرمت شهری**، شماره ۵.
۳۳. مصطفوی، محمد تقی (۱۳۶۱)، **آثار تاریخی تهران**، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
۳۴. مقتدر، محمد رضا و سروقد مقدم، ابوالحسن (۱۳۷۵)، «تهران درون حصار از صفویه تا آغاز پهلوی»، **مجموعه مقالات تهران پایتخت دویست ساله**، سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران و انجمن ایران شناسی فرانسه، تهران.
۳۵. معتمدی، محسن (۱۳۸۱)، **جغرافیای تاریخی تهران**، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
۳۶. مؤمنی، مصطفی و بهرام بیگی، هوشنگ (۱۳۶۹)، **شهرستان تفت: مشخصات طبیعی - اجتماعی و اقتصادی شهر و مناطق روستایی**، دانشگاه ملی ایران، دفتر فنی جهاد دانشگاهی، گروه جغرافیا، تهران.
۳۷. مؤمنی، مصطفی (۱۳۶۵ الف)، «جایگاه وقف و وقفنامه در ساختارشناسی فرهنگی - اجتماعی و کالبدی شهرها و روستاهای ایران: مورد جغرافیای تاریخی شهرستان تفت در استان یزد»، **مجموعه مقالات سمینار جغرافیایی**، شماره ۲، به کوشش محمد حسین پاپلی یزدی.
۳۸. مؤمنی، مصطفی (۱۳۶۵ ب)، «ردیابی فرهنگ وحی در ساختار شناسی فرهنگی، اقتصادی و کالبدی دوره آغازین شهر دولت آباد ملایر»، **تحقیقات جغرافیایی**، شماره ۲.
۳۹. نوفل، سید علیرضا و همکاران (۱۳۸۸)، «بررسی و ارزیابی شاخص های مؤثر در هویت شهری (نمونه موردی: محله جلفا در شهر اصفهان)»، **آرمانشهر**، شماره ۳.